

AHMAD DONISHNING “NAVODIR UL VAQOE” ASARINI
TARIXSHUNOSLIK VA MANBASHUNOSLIKDA O'RGANILISHI.

Odilov Muhammadqodir Olimjon o'g'li

Farg'ona Davlat Universiteti

Tarix fakulteti 2-kurs 23-71 guruh talabasi

modilovv17@gmail.com

Tel; 91 206 06 88

Annotatsiya. Ushbu maqolada o'zbek ma'rifatparvar mutafakkiri Ahmad Donishning “Navodir ul-vaqoe” asari tarixshunoslik va manbashunoslik nuqtai nazaridan tahlil etilgan. Asarda XIX asr Buxoro amirligi siyosiy-ijtimoiy hayoti, amirlikdagi islohotlar, saroydagi ziddiyatlar va xalqning ahvoli real tarixiy voqealar asosida yoritilgan bo'lib, bu jihat uni muhim tarixiy manbaga aylantiradi.

Kalit so'zlar: Ahmad Donish, Sadriddin Ayniy, Bertels, Navodir ul-vaqoe, Tuhfat ul-xoniy, Rossiya, Moskva, Buxoro amirligi

Аннотация. В данной статье анализируется с точки зрения историографии и источниковедения труд узбекского мыслителя-просветителя Ахмада Дониша “Наводир уль-вакое”. Работа освещает политико-социальную жизнь Бухарского эмирата XIX века, реформы в эмирате, конфликты при дворе и положение народа на основе реальных исторических событий, этот аспект делает ее важным историческим источником.

Ключевые слова: Ахмад Дониш, Садриддин Айни, Бертельс, Навадир уль-вакое, Тухфат уль-Хани, Россия, Москва, Бухарский эмират

Abstract. This article analyzes the work of the Uzbek Enlightenment thinker Ahmad Donish, “Nawadir ul-waqoe”, from the point of view of historiography and sourcing. The work covers the political-social life of the 19th century emirate of Bukhara, reforms in the emirate, conflicts in the palace and the plight of the people on the basis of real historical events, an aspect that makes it an important historical resource.

Keywords: Ahmad Donish, Sadriddin Ayniy, Bertels, Nawadir ul-waqoe, Tuhfat ul-khaniy, Russia, Moscow, emirate of Bukhara

KIRISH

O'zbek davlatchiligi tarixida Buxoro amirligi alohida o'rin kasb etadi. Amirlik davri tarixini o'rganishda “Navodir ul-vaqoe”, “Tarixi salotini mang'itiya”, “Tarixi Salimiy”, “Kashkuli Salimiy va Tavorixi mutaqaddimin va muttaaxirin”, “Buxoro mang'it amirlari tarixi” kabi asarlar muhim manba vazifasini bajaradi. Bu kabi manbalarda amirlikning ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy hayoti masalalariga alohida yondashuvlar orqali yoritilganligini ko'rishimiz mumkin. Biz tarixchilar mazkur manbalarni qiyosiy tahlil va tadqiq orqali o'rganishimiz darkor. XIX asrning ikkinchi yarmi va XX asr boshlarida amirlikdagi siyosiy hayot, ijtimoiy hayotdagi ro'y bergan o'ziga xos o'zgarishlarni Ahmad Donish qarashlari va uning ilmiy me'rosida o'ziga xos yoritilganligini qayd etish joiz. Ahmad Donishning asarlari davr tarixini yoritish bilan birga mang'it amirlarining siyosiy portretlarini ochib berishi bilan ham muhimdir. Shundan kelib chiqib, Ahmad Donish ilmiy merosini tadqiq etish va uning siyosiy qarashlari xususidagi fikr va mulohazalarini tarixiylik nuqtai nazaridan o'rganish biz yosh tarixchilar oldida turgan muhim va dolzarb masalalardan biridir.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Ahmad Donish 1827-yili Buxoroda shofirkonlik mudarris oilasida tug'ilgan. Dastlab maktabda, so'ngra otasining madrasasida o'qigan. Ahmad Donish adabiyot, tarix, falsafa, tabobat, astronomiya ilmlarini puxta o'zlashtirgan. Shuningdek, u nomi chiqqan hattot va rassom ham edi. Ko'pchiligimiz uning nomini eshitganmiz albatta. Biroq “Ahmad Kalla”, “Ahmad maxdum”, “Muhandis” nomlari bilan zamonasida shuhrat qozongan va ilmiy-adabiy tafakkurning yangilanishiga sezilarli ta'sir ko'rsatgan allomaning amirlik tuzumini isloh qilish, Rossiya va Yevropa mamlakatlaridan andoza olib, huquqiy demokratik davlat va kuchli fuqarolik jamiyati barpo etish, turli tabaqa vakillaridan iborat parlament (mashvarat) tuzish, barcha qonun, nizomlarni shu kengashda ishlab chiqib, hayotga tatbiq etish, maktab va madrasa fanlari, o'qitish usullarini tubdan yangilash xususidagi ilg'or qarashlaridan bexabar chiqamiz. U ana shunday hur fikrlari, qomusiy ilmi tufayli Rossiya imperatori Aleksandr II ning ham nazariga tushgan edi³⁸. Rossiyaga yuborilgan elchilar tarkibida 3 marta (1857–1858, 1869, 1873 –1874 yillarda) Sankt-Peterburg va Moskvada bo'lgan. Rossiya safari Ahmad Donishning ilmiy faoliyatida muhim o'rin tutib, uning davlat va jamiyat haqidagi qarashlarini tubdan o'zgartirib yuborgan. 1874-yil fevral-mart oylarida Rossiyada chiqadigan “Golos”, “Novoye vremya” gazetalarida uning bilim-saviyasi va siyosatdonligi ta'riflangan fikrlar bosilgan. Bundan shunday xulosaga kelish mumkinki, yurtdoshimiz rus podshosi xizmatidagi

³⁸ G'oyipov N. Donishnoma. - Toshkent: O'zbekiston. 2008. – B.61.

yozuvchi va olimlarning e'tiborini tortgan, hurmatiga sazovor bo'lgan³⁹. Ahmad Donishning otasi Mulla Mir Nosir Buxorodagi kichik madrasalardan birida dars berardi. Ahmad Donish va u bilan bog'liq ma'lumotlar Sadridin Ayniy "Esdaliklar" kitobining "Ajoyib odam" qismi alohida o'rin egallagan. Jumladan, "Bu odam novcha bo'yli bo'lib, oddiy odamlar kiyganda yerga tegadigan podshohlik banoras choponi uning tizzasidan kelardi. Bu kishining gavdasi to'liq bo'lganidan bo'yining novchaligi uncha sezilmas va bir qarashda o'rta bo'yli odamlarday ko'rinardi. U odamning boshi haddan ortiq katta bo'lganidan unga "Kalla" degan laqab bergan ekanlar. Odamlar uni "Ahmad Mahdum", "Ahmad Mahdumi Donish", "Ahmad Mahdumi Muhandis", "Ahmad Mahdumi munajjim" yoki butunlay qisqartirib "Ahmad Kalla" deb yuritar ekanlar. Ammo o'zini hazil bilan "Ahmadi Porina" (o'tgan yilgi Ahmad) deb va "Odamlar meni ne desalar desinlar, men hamon Ahmadi Porinaki budam, hastam" (Men o'sha bulturgi Ahmadman, hozir ham o'shaman) der ekan"⁴⁰.

Ahmad Donishning "Navodir ulvaqoe"ni o'z davrining entsiklopediyasi deb atasak mubolag'a bo'lmaydi. Asar Ahmad Donish Peterbugga qilgan ikkinchi safaridan keyin 1868-1873-yillar oralig'ida yozilgan. Ammo Buxoroda bosmaxona mavjud bo'lmagani uchun chop etilmagan. Kitob yozilishi davomida tartibga solinmay uning ayrim sahifalarini yaqinlariga o'qishga bergan. Bu haqida o'zi shunday deydi: "Zamona ahlining qilgan ishlari, ularning harakatlari menga yoqmas edi. Juda ko'nglim olinib, yuragim torayib ketganda qayg'u alamlarimni chiqarish uchun do'stlarim yoniga qalam olib borib, qog'oz yuzini qoralash bilan shug'ullanardim. Mening mijozimni bilganlar shu yozilgan tarqoq varaqlarni tartibga keltirishgan, hikoyalarni ko'rib: o'z yozganlaringni boshqalarning so'zlaridan ajratib, bir to'plam kitob holiga keltirgin", deganlarini bayon etadi. Ushbu asarning yozilish sanasi va boblari to'g'risida turli fikrlar mavjud. "Navodir ul-vaqoe" ning kirish – Ahmad Donish va uning "Navodir ul-vaqoe" asari haqida qismida aytilishicha, asar 13 bobdan iborat deyiladi. Andijon Davlat Universiteti tadqiqotchilari Arofat Abdullaeva, Xurshid Xolmirzaevlarning "Navodir ul-vaqoe" o'zbek tilida" nomli Ahmad Donish tavalludining 180 yilligi munosabati bilan o'tkazilgan anjumandagi ma'ruzalarida asar 22 bobdan iborat bo'lib, 1875-1882-yillarda yozilgan deyiladi. Ushbu asar muqaddima, 3 fasl (qism) va xotimadan iborat.⁴¹

1-faslida amirlik va raislikning fazilati hamda podshohlar va davlat arboblarning xalq bilan qanday muomala qilishlari haqida .

³⁹ Rahmon Muiniy. Ahmad Donish hayoti haqida. - Buxoro. 2007. – B. 38.

⁴⁰ Sadridin Ayniy "Esdaliklar". T. - 5-tom. 1965. – B. 23.

⁴¹ Rahmon Muiniy. Ahmad Donish hayoti haqida. Buxoro: 2007. – B. 71.

2-faslda amirlarning askarlar bilan hamda davlat arboblari, hukumat xizmatkorlari qanday yo‘l-yo‘riq tutishlari haqida.

3-faslda podshohlarning elni idora qilishlari, xalqparvar bo‘lishlari, o‘z qo‘l ostidagi fuqarolarning ehtiyojlarini qanoatlanarlik darajada chiqarib tutishlari haqida.

Xulosa qismida esa Buxoro amirligidagi mavjud tuzum haqida fikr yuritilgan. Mazkur asar boblari alohida-alohida masalalarni o‘z ichiga olgan. Jumladan, VII bobi A. Donishning 1869-yilgi Rossiya safariga bag‘ishlangan va 1957-yilda chop etilgan. VIII bob podshoh Aleksandr II ning qizi Mariyaning 1874 yilda bo‘lgan nikoh to‘yiga yuborilgan elchi Abdulqodirbek safari haqida. Qolgan boblari xilma-xil mavzularga bag‘ishlangan. Masalan, ota-ona va farzand munosabatlari (1-bob), mol-dunyo (2-bob), tarix (3-bob), olim va johil taqdiri (4-bob), vaqt qadri (5-bob), safar qilish foydalari (8-bob), ilm-fan manfaati (9-bob), haqiqiy va majoziy ishq hamda uning odobi (10- bob), nikoh (11-bob), taqdir (12-bob), kasb-kor (13-bob), jism va ruh (14-bob), yer tuzilishi va ma‘danlar (16-bob), tush ta‘biri (19-bob), Bedil baytlari (20-bob), ayrim hadislar talqini (22-bob), inson axloqini belgilash (23-bob) kabi. Tamaddun haqidagi risolasi (15-bob) va xilma-xil voqeyiy hikoyalar (18, 21-boblar) ham asardan joy olgan. Ularning har biri ham muhim va qiziqarlidir.

“Navodir ul-vaqoe”ning Dushanbe shahridagi “Donish” nashriyotida 1988, 1989-yillarda chop etilgan 2 kitobida jami 360 ga yaqin she’riy matn mavjud. Ammo bu she’riy matnlarning barchasi ham Ahmad Donishga tegishli emas. Xususan, Ahmad Donish asarning ushbu nusxasida bir o‘rinda: “Pesh az manu tu ba ruxi chanho kashidaand tug‘roi nekbaxtiul nili badaxtari” deydi. Baytni xayoliga g‘ayb kuchi bilan daf‘atan kelib qolganini va bir necha muddatdan keyin bu baytni Sa’diy Sheroziyning qasidasidan topganini bayon qiladi. Ahmad Donish o‘zi ko‘rgan tarixiy voqealarni asosan Amir Muzaffar va Amir Abdulahad davri voqealarini aks ettirgan. Ahmad Donish ushbu asarni yozishda “Tuhfat ul-foniy”, “Gulshan ulmulk”, “Mirzo Shams Buxoriy yozishmalari” kabi bir qator mahalliy tarixnavislarning asarlaridan foydalangan bo‘lishi mumkin. Mazkur manbalardagi ma’lumotlar Ahmad Donish asaridagi voqealarga mutanosib. Asarda Ahmad Donish o‘zining adolatparvar hukmdor haqidagi qarashlari bilan birga mang‘it amirlarini tanqid qiluvchi fikrlarni ham bildirib, hukmdorlarning cheklanmagan hokimiyatiga qarshi chiqqan. Uning fikricha, “Haqiqiy hukmdor odobli, e’tiborli, kamtar, yeyishda, ovqatlanishda va hayotda parhezkor bo‘lishi darkor” degan. Asarning ikkinchi qismi birinchi qismiga nisbatan ma’lumotlarning kengligi va yorqinligi bilan farqlanadi. Masalan, u Amir Muzaffarning taxtga kelishi haqida quyidagi fikrlarni bildirgan: “Amir Muzaffar taxtga o‘rnashib olgandan keyin unga qarshilik ko‘rsatishi mumkin bo‘lgan har qanday shaxsga nisbatan shafqatsiz siyosat olib bordi. Hattoki, Nasrulloxonning

nabirasi ham Buxorodan qochib yashirinishga majbur bo'ldi. Qo'shin va xalq amirning ushbu ishlaridan norozi edi". Ahmad Donishning ushbu fikrlaridan ma'lumki, u o'z asarini yaratishda o'z davrining boshqa tarixnavislaridan farqli o'laroq xolisona, tanqidiy yondashgan. Asar o'zi yozilgan davrdan ancha kechroq tarix ilmi ommasiga ma'lum bo'lgan. Unga qadar esa asar haqidagi ma'lumotni biror manbada uchratmaymiz. Hattoki, Ahmad Donishning eng yaqin shogirdi Sadriddin Ayniy ham ushbu asar haqida ma'lumot bermagan. Faqatgina 1936-yilda u E.E.Bertels birinchilardan bo'lib, Ahmad Donishning noma'lum asarining qo'lyozmasini aniqlaganligini ma'lum qilib, uni "Risola" deb nomlaydi. 1946-yilda S.U.Ulug'zoda asarning qisqacha mazmunini xalqqa ma'lum qildi. Ushbu asarning boshqa qo'lyozma nusxalari ham mavjud. 1959-yilda Xodizoda tomonidan tayyorlangan tojik tilidagi birinchi nusxasi chop etildi. Ushbu asar qisqartmalar bilan berilgan⁴². 1960-yilda A.M.Mirzoev tomonidan asarning 5 ta qo'lyozma nusxasi asosida tanqidiy matni nashrdan chiqdi. 1960-yilda M.N.Usmonov ushbu asarni birinchi marta ruschaga "Tarixiy traktad" nomi bilan tarjima qildi. Ahmad Donish ijodini o'rganish bo'yicha yirik mutaxassis Z.Rajabov quyidagi fikrlarni bildiradi: "Ahmad Donish tojik xalqining ko'zga ko'ringan namoyondasidir. Uning ijodi har tomonlama chuqur o'rganishga munosib. Bu vazifani faqatgina bitta muallif hal qila olmaydi". Asar keyinchalik Xodizoda tomonidan "Tarixiy va tanqidiy traktat" nomi berildi. 1960-yilda o'zi yaratgan tanqidiy matnning kirish qismida quyidagi fikrlarni bildiradi: "Mavjud 5 ta qo'lyozma nusxasining birortasi muallif o'zi nom bermagan". Sarlavhalar faqat hattotlar tomonidan kiritilgan. Hattotlardan biri uni "Kichik tarix", boshqasi esa "Saxovatli Buxoro amirlarining hayot yo'li" deb nomlaydi".

XULOSA

Ahmad Donishning amir elchilari safida mirzolik qilib Rossiya shaharlari bo'lib qaytishi, uning jamiyat va davlat boshqaruvi iqtisodi va xo'jalik hayotini o'zgartirish kerak ekanligi xususida tegishli xulosalar chiqarganligini ko'ramiz. Anashu safarlarning mahsuli sifatida tarixiy, falsafiy va ijtimoiy ahamiyatga molik "Navodir-ul-vaqoe", "Mang'it amirlarning tarixi" (Tarjimaiy ahvoli amironi Mang'itiya) kabi asarlari dunyoga keldi. Olimning "Navodir-ul-vaqoe" asari amirlikning o'sha davrdagi iqtisodiy, madaniy va ijtimoiy hayotning dolzarb muammolariga bag'ishlangandir. Garchi bu manba bilan bog'liq fikrlar o'z vaqtida nashr yuzini ko'rmagan bo'lsada zamondoshlari tomonidan o'rganilini qayd etish joiz. "Navodir ul-vaqoe" asarining qimmatli tomoni shundaki, unda "Qobusnoma", "Siyosatnoma" kabi asarlarning mazmuniga hamohangligidir. Buning misoli sifatida

⁴² Дониш А. История мангитской династии. Д.: Дониш 1967. – С. 14.

davlat boshqaruvi masalalari, hukumdorlarga xos xususiyatlar va siyosatshunoslikka oid fikrlarning mavjudligidadir. Bu asarda Ahmad Donish o'z yurtining jahondagi boshqa mamlakatlardan ijtimoiy-siyosiy va madaniy jihatdan o'ta qoloqligini anglab, davlatda mazkur yo'nalishda islohotlar olib borish kerakligini qayd etadi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI (REFERENCES)

I.Manbalar

1. Ahmad Donish-XIX asrning buyuk mutafakkiri va taraqqiyparvari. Buxoro, 2007. – 167 b.
2. Jumaev R.G'. Ahmad Donishning fuqarolik jamiyatiga oid qarashlari. Fuqarolik jamiyatini shakllantirishda yoshlarning roli. Buxoro. 2010. – 178 b.
3. Muiniy R. Ahmad Donish hayoti haqida. Buxoro, 2007. – 331 b.
4. Мирзоев А. Первая редакция Наводир-улвакоеъ и время ее составления, Тр. АН Тадж. ССР, 1953. – 236 с.
5. Улугзода С. Аҳмади Дониш. Душанбе. 1946. – 160 б.
6. Раджабов З. Ш. Выдающийся просветитель тадж. народа Ахмад Дониш. Душанбе, 1961. – 365 с.

II.Ilmiy tadqiqot va adabiyotlar

1. Ahmedova Z. Ahmad Donish davlat boshqaruvi tizimi to'g'risida // Falsafa va huquq Toshkent, 2008. №4, – 156 b.
2. Abdulloh H. Ahmad Donish // Markaziy Osiyoda islom madaniyati. №.3, 2005. – 160 b.
3. Tosheva Sh. Ahmad Donish va uning tarixiy risolasi // Buxoro mavjlari. №.3. 2007. – 221 b.
4. Бертельс Е.Э.Рукописи произведений Ахмада Каллэ // Труды Тадж. базы АН СССР. 1936. Т.3. – 347 с.